

PRZEDMOWA

W książce *Chłopi o sobie i Polsce* (1984 r.) przedstawiłam proces rozwoju świadomości chłopów w jego głównym nurcie, występującym na obszarze centralnych ziem polskich, zamieszkałych przez ludność o dominującej jednorodnej strukturze etnicznej. Recenzje i własne przemyślenia sprawy świadomości chłopów, jej kształtowania się w warunkach zaborów, politycznie, ekonomicznie, a także kulturowo bardzo zróżnicowanych, utwierdziły w potrzebie poszerzenia i pogłębienia tematu, rozpisania go na krótsze odcinki czasowe, a przede wszystkim na wiele rąk i głów, z uwagi na obszerny i bardzo złożony jego charakter — „temat rzeka” — jak mówią zainteresowani uczeni i amatorzy. Dla gruntowniejszego poznania wymaga on wnikliwych analiz oraz pogłębionych studiów i objęcia możliwie wszystkich czynników rozbudzających i rozwijających świadomość chłopów, w masie swojej stojących na niskim poziomie ogólnego rozwoju. Względy terytorialnego poszerzenia, wyjścia poza centralne ziemie polskie na jej obrzeża, o bardziej złożonej strukturze etnicznej jej mieszkańców, kulturowo pozostających pod różnymi wpływami powstałymi na danym pograniczu, wymagają większego udziału osób wyspecjalizowanych w różnych dziedzinach badawczych.

Chłopi polscy to nie tylko stali mieszkańcy ziem centralnych i przygranicznych terenów podzielonego przez zaborców państwa polskiego, lecz również emigracja. Wyjeżdżający za zarobkiem chłopi do obcych krajów, których świadomość kształtowała się w zgoła innych warunkach i nie pozostawała bez wpływu na tych co nie emigrowali.

Tak szeroko zakreślony program i obszary świadomości, odznaczającej się stałym rozwojem, udźwignąć mogą jedynie badania zespołowe i skoordynowane wysiłki wyspecjalizowanych osób z różnych dyscyplin naukowych, uwzględniających poznawanie świadomości chłopów. Wynika to z interdyscyplinarnego charakteru samego przedmiotu, jakim jest świadomość.

Stąd idea sesji naukowej dla zaprezentowania indywidualnych i zespołowych badań świadomości, poznawanej niejako przy okazji opraco-

wywania innych tematów dotyczących chłopów i wsi czasu zaborów. Jej zadaniem było zebranie rozproszonych wyników poznawczych, zainspirowanie dalszych z ukierunkowaniem na sprawę świadomości chłopów, jako główną, docelową.

Po konsultacjach z osobami, o których było wiadomo że mają już pewien dorobek w temacie świadomości chłopów, ułożony został program sesji naukowej, która się odbyła w dniach 22 i 23 października 1986 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Jej temat: *Kształtowanie się świadomości klasowej i narodowej chłopów w okresie zaborów — Wybrane problemy*. Sesję organizował Interdyscyplinarny Zespół Naukowo-Badawczy Struktur i Przemian Społecznych Wsi Polskiej przy współudziale Wojewódzkiego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w Łodzi. W sesji brali udział pracownicy naukowcy: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL oraz pracownicy Państwowego Archiwum w Łodzi i Radomiu, Muzeum w Wieluniu oraz członkowie Komisji Historycznej przy WK ZSL w Łodzi, a także inni zainteresowani. Była to już piąta sesja naukowa organizowana przez Interdyscyplinarny Zespół Naukowo-Badawczy Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, pracujący od 1974 r.

Liczna frekwencja osób na ostatniej sesji świadczy o żywym zainteresowaniu problemem, często różnie pojmowanym i wywołującym rozmaite opinie, polemiczne dyskusje wśród naukowców, jak również osób z szerszych kręgów społecznych. Nierzadko odmawia się chłopom okresu zaborów, jako nieoświeconym, posiadania świadomości klasowej i narodowej. Są wręcz opinie, że świadomość społeczno-polityczną o sprawach państwa zdobywali chłop polski dopiero w czasie II wojny światowej, przy zderzeniu z hitlerowską okupacją kraju.

W programie jednej sesji nie byliśmy w stanie objąć, nader długiego okresu procesu historycznego, gdyż groziłoby to operowaniem ogólnikowymi formułami i spłyceciem problemu. Wybraliśmy wariant podzielenia na okresy długiego procesu kształtowania się świadomości klasowej i narodowej chłopów rozbudzanej działaniami Insurekcji Kościuszkowskiej, poruszającej pewną część jeszcze poddanych chłopów, wzywanych do obrony upadającej Polski szlacheckiej. Wtedy to nastąpiło, za sprawą naczelnika powstania Tadeusza Kościuszki, zawężenie sprawy społecznej z narodową w ogłoszonym uniwersale, w obozie pod Połańcem dnia 7 maja 1794 r. Uniwersał nazywany połańceckim, wzywając chłopów do obrony ojczyzny przed najazdem wojsk carycy Rosji Katarzyny II głosił, że „osoba wszelkiego włościanina jest wolna” i „lud ma ulżenie w robociznach”. Nadanie chłopom wolności osobistej i ulżenie

w ciężarach pańszczyźnianych miało zachęcić ich „do pracy, do rolnictwa, do obrony ojczyzny [...] która się prawdziwą matką względem niego pokazuje” — pisał w uniwersale T. Kościuszko. Nie pokazała się dla chłopów matką Rzeczpospolita szlachecka, upadła podzielona przez zaborców.

Niewolę społeczną chłopów związała historia z niewolą polityczną państwa polskiego na długie lata. Po niejakiem czasie chłop może nawet zapomnieli o kościuszkowskim przesłaniu o „wolności, całości i niepodległości” przypominanym przez kolejne rządy i siły powstańcze, poczynając od napoleońskich działań na ziemiach polskich. Insurekcja Kościuszkowska i w trzynaście lat potem zniesienie poddaństwa prawem napoleońskim stanowią dla nas początek badanego procesu kształtowania się świadomości chłopów, co nie oznacza, że był to punkt zerowy. Znałe są wcześniejsze przejawy w tym względzie, tyle że kształtowane wpływem innych czynników, w warunkach poddańczo-pańszczyźnianych.

W XIX w. jednym z wielu czynników kształtujących nowoczesną świadomość chłopów było prawo nadane im osobiście, które wyznaczało dalszy jej kierunek rozwoju, powodowany pragnieniem posiadania większej wolności. W rozumieniu wolności, najpierw osobistej, wzbogaconej z czasem pragnieniem zrządzenia niewoli politycznej narodu polskiego, uciskanego przez zaborców, przejawiać się będzie świadomość chłopów. Wolność, różnie pojmowana w różnym czasie i pogłębiania jej treść w rozumieniu chłopów, wysuwa się na czoło wśród innych wskaźników, pozwalających określić stan świadomości na wszystkich etapach jej długiego procesu rozwojowego.

W odróżnieniu od społecznych treści rozumienia wolności, wciąż pogłębianej i poszerzanej w świadomości chłopów, inaczej kształtowało się rozumienie wolności politycznej, określanej jako świadomość narodowa. Ta budziła się z opóźnieniem w stosunku do świadomości społecznej chłopów, głównie pod wpływem ruchów narodowowyzwoleńczych, wspierana oddziaływaniem innych czynników występujących w procesie dziejów, o których szczegółowiej piszą autorzy tekstów przedstawionych w zbiorze.

W procesie kształtowania się świadomości chłopów widoczne są przerywniki, okresy regresu, po których następowało przebudzenie i wzrost zataczający stopniowo większe kręgi. Najwięcej kontrowersji budzi sprawa świadomości narodowej chłopów polskich w XIX wieku, hamowanej przez działanie czynników kształtujących świadomość klasową chłopów. Ta zrodzona z poczucia krzywdy społecznej i ustawienia chłopów przez szlachtę, duchowieństwo i mieszczan poza nawiasem narodu, stworzyła barierę przesłaniającą chłopom wszelkie widzenie sprawy narodowej. Nie czuli się związani z narodem panów, a Polski innej niż szlachecka

nie znali. Jawić się będzie im ona pod obcą władzą zaborców, wraz z postępującym procesem uświadomienia, że narodowe to również chłopskie, a oni chłopci są częścią narodu polskiego. Oznacza to, że inna była treść sprawy narodowej w rozumieniu chłopów gdy zaczęli ją uważać za własną, a inna dla szlachty przywykłej do uznawania jedynie siebie za naród. Różne były też pojęcia państwa, uświadamiane sobie przez chłopów w stosunku do wyrażanego przez szlachtę.

W nie rozpoznanym jeszcze do końca problemie świadomości narodowej chłopów polskich czasu utraty niepodległości państwa dostrzega się znaczne różnice w jej stanie i poziomie, występującym w poszczególnych zaborach, a nawet w wielu ich regionach, często w zależności od stopnia zróżnicowania struktury warstwy chłopskiej. Ta w miarę jej rozwoju wewnętrznego przekształcała się z „klasy w sobie” w „klasę dla siebie”, zachowując podziały na rozmaite grupy chłopów posiadających prawo własności ziemi bądź tylko użytkowników, rozmaitych wyrobników i robotników rolnych. Wszyscy zdobywali świadomość społeczną zrodzoną z poczucia krzywdy i buntu przeciw wyzyskowi, złemu traktowaniu wraz z występowaniem antagonistycznych stosunków społecznych.

Świadomość społeczna, przechodząca w klasową, rozwijała się w sposób ciągły, w przeciwieństwie do narodowej, wygasającej okresami i rozbudzonej z oddziaływaniem różnych czynników pozytywnych i negatywnych. By krótko zdefiniować świadomość, wyraża się ona w rozumieniu rzeczywistości, zmieniającej się w procesie kształtowanych stosunkami społecznymi i rozwojem sprawy narodowej. Świadomość oddziaływała na postawy aktywizujące chłopów społecznie i politycznie bądź utrzymywała ich w bierności wobec zmieniającej się rzeczywistości chłopskiej i narodowej.

Poznajemy stan i rozwój świadomości chłopów poprzez historycznie kształtujący się proces dziejów sprawy chłopskiej i polskiej sprawy narodowej w okresie zaborów, do odzyskania niepodległości Polski w 1918 r. Stąd główna rola przypada historykom w badaniu świadomości chłopów bliżej i w sposób bardziej szczegółowy w okresie przed uwłaszczeniem, nazywanym okresem przechodzenia od stosunków feudalnych do kapitalistycznych i po uwłaszczeniu, w kształtujących się stosunkach kapitalistycznych. Pierwszy okres, znany pod nazwą kapitalizmu przedmonopolistycznego, na przełomie XIX i XX w. przybrał wyższe stadium monopolistyczno-imperialistyczne, powodując zmiany w mentalności chłopów.

Podążamy więc za rozwojem procesu społeczno-gospodarczego z uwagą zwróconą na sprawy polityczne zaboru rosyjskiego, gdyż ten teren został objęty badaniami, przy pewnych wychyleniach poza jego granice. Interesują nas różnice w mentalności chłopów pańszczyźnianych i gdy

przestali być już nimi, nękani obawą powrotu pańszczyzny, bardziej otwarci na postęp społeczno-gospodarczy oraz politykę państwa zaborczego, również na wpływy kultury, zwłaszcza ludowej, przywiązani do tradycji, wiary ojców, konserwatywni w swoich postawach.

Świadomość będąc kategorią historycznego procesu jest kształtowana wpływem różnorodnych czynników, w istocie bardzo złożonym stanem samowiedzy chłopów, delikatną nazwijmy „materią”, budzi zainteresowanie wśród wielu dyscyplin naukowych: socjologii, etnologii i etnografii, nauki o języku i literaturze pięknej, statystyki o specjalności historycznej oraz innych kulturologii. Już to musi skłaniać do interdyscyplinarnych studiów nad jej rozwojem.

Pewną próbą najnowszych w tym przedmiocie ustaleń badawczych zaprezentowano w interdyscyplinarnym składzie pracowników nauki, a jej pokłosem jest niniejszy zbiór referatów, komunikatów i dyskusji przedstawionej w formie omówionej.

W zamierzeniach sesji była nie tylko prezentacja indywidualnych i zespołowych prac badawczych oraz wymiana myśli na ich temat, lecz również przedstawienie możliwie szerokiego programu badawczego, na najbliższą i dalszą przyszłość, sprawy kształtowania się świadomości klasowej i narodowej chłopów polskich. Przyświecała też nadzieja poznania przydatności źródeł pozahistorycznych dla badań świadomości chłopów oraz możliwości ich wykorzystania. Uznano też za celowe, tytułem próby metodologicznej, skonfrontowanie obrazu chłopów z opiniami ziemian jako najbliższych ich zwierzchników.

Sądzić należy, że uważny czytelnik dostrzeże inne jeszcze sprawy poszerzające i pogłębiające temat oraz wzbogacające metodologicznie sposób badania świadomości, nie tylko chłopów.

Helena Brodowska